

Модели за възникване и предотвратяване на измами

Явор Башев*

Резюме: Интересът към измамите през последните десетилетия отразява еволюцията на глобалната бизнес среда. Сложността на тази среда се увеличава експоненциално благодарение на постиженията в областта на технологиите, съчетани с множеството взаимодействия между различните изгради както на макро-, така и на микроноиво. Това затруднява превенцията и разследването на измамите от различен мащаб. През последните десетилетия случаите, подобни на Enron Тусо и Global Crossing, са примери за това колко унищожителни могат да бъдат измамите – спадането доверие на инвеститорите и обществеността са само началото на последиците от подобни деяния с цел измама. Финансовата загуба не е единствената последица от подобно събитие – вредата за репутацията и щетите по отношение доверието на заинтересованите страни невинаги подлежат на количествено определяне, за да се оцени точно отрицателно въздействие. Много модели се опитват да обяснят защо измамите възникват и как могат да бъдат предотвратени. В тази статия се прави опит да се дефинира терминът измама и да

* Явор Башев е доктор, експерт в отдела по „Разкриване и превенция на измамите“ при ЕУ Bulgaria, сертифициран експерт по разкриване на измами и сертифициран вътрешен одитор.

се представят и обобщят най-популярните модели, които се стремят да отговорят на тези два въпроса. Авторът дискутира различни мнения и становища, отнасящи се до същността на измамите, елементите и факторите на измама.

Ключови думи: измами, фактори за измами, модели за разкриване на измами.

JEL: M 42, M 49.

1. Увод

Измамата присъства в човешката среда от древни времена. В най-широк смисъл, тя се дефинира като неправомерно или престъпно въвеждане в заблуждение, което води до някаква форма на лично облагодетелстване (Oxford Dictionary, 2016) или преднамерено изкривяване на истината, за да се накара друго лице да се раздели с определена ценност или да се откаже от свое законно право (Merriam Webster, 2016). За да бъде класифициран даден случай като измама, обикновено трябва да бъдат изпълнени редица условия. Davia (2000) очертава няколко момента, които съставляват деянието измама: трябва да има жертва (може да е едно или повече лица), която е докарана до претърпяване на загуба посредством въвеждащо в заблуждение действие на дадено лице (наричано извършител). Освен това, трябва да са налице доказателства относно намерението и печалбата на извършителя. Или иначе каза-

но – измамата може да включва едно или повече лица, които действат тайно за собствено си обогатяване, като лишават друго лице от определена ценност.

По-комплексно, измамата се дефинира като комбинация от средства, резултат на човешката изобретателност, за получаване на преимущества/изгода за едно лице спрямо друго, посредством въвеждащи в заблуждение предложения или прикриване на истината (Динев, 2006). В литературата се прави разлика между измама и злоупотреба – разликата се търси в преднамереността и намерението в действията на дадено лице, което предварително знае, че тези действия биха били във вреда на предприятието. Прави се разлика и между измама и грешка – разликата се състои в наличието на преднамерени действия, имащи за цел получаването на преимущество спрямо други лица посредством манипулация с цел измама.

Елементите на измамата включват: подбуда/натиск/мотив; възможност; рационално обяснение/логическа обосновка; прикриване; и осребряване.

Когато се говори за измама, е налице определена *мотивация или подбуда*. Динев (2006) посочва, че измамата винаги се извършва в полза на дадено лице, в полза на предприятието или и двете. Тя може да бъде генерирана от алчност, съществени финансови задължения, неочаквани финансови нужди, неудовлетворително признание за извършваната работа, желание за по-добър живот и т.н.

Учените са на различни мнения относно причините, стоящи в основата на съществуването на измамата. Причините биха могли да бъдат разглеждани от различни гледни точки, включително от структурен, психологически, оперативен и социален аспект.

2. Модел „Триъгълник на измамите“

Причините, карачи хората да извършват измами, са проучени първоначално от експер-

та по криминология Donald Cressey през 50-те години на миналия век. Неговото изследване обхваща 250 лица, които отговарят на следните два критерия: първо, лицето е заемало позиция, предполагаща оказване на доверие, и второ, той или тя са нарушили това доверие. Изследването установява, че трябва да са налице три фактора: **подбуда, възможност и рационално обяснение**. Тези фактори са в основата на т.нар. **модел „Триъгълник на измамите“**, с който той обяснява как възникват измамите.

Следва да се отбележи, че по принцип, **подбудата** може да е нож с две остриета. Hooper и Pornelli (2010) предполагат, че подбудата може да е положителна или отрицателна сила за мотивацията на дадено лице да извърши определени действия. Независимо от това, в много случаи тя е един от движещите фактори, които карат лицето да пристъпи към извършване на измама. Тя може да включва широк набор от елементи, вариращи от финансови проблеми до вкус към лукс или проблеми с пристрастяване. Обикновено тези нужди се схващат като такива, които не могат да бъдат споделени и да получат социално одобрение от лицата, злоупотребяващи с доверието, поради което трябва да бъдат гържани в тайна. Освен това, Cressey (1950) твърди, че в много случаи лицата, извършващи измама, никога не са постъпвали по този начин в миналото. Murdock (2010) достига до заключение, че подбудите могат да бъдат финансови, нефинансови (липса на дисциплина, хазарт) или дори политически, или социални. Albrechet et al. (2003) привеждат примери за това как финансовите подбуди биха могли да насърчат организационна измама и да доведат до финансови загуби и неспособност за ефективна конкуренция поради алчността на отделни лица, живеещи отвъд възможностите си. Наред с това, те категоризират факторите във връзка с подбудите в няколко групи, които включват: икономически подбуди, подбуди,

свързани с пороци, с работното място или други подбуди. Roggeveen (2009) посочва, че всеки може да прибегне до измама във финансовите отчети, стига стимулите да са достатъчно големи. Освен това, **рационалното обяснение** силно се влияе от корпоративната среда на организацията: широко известно е, че ако висшето ръководство проявява пренебрежение към осигуряването на достоверно представяне на финансовата информация, малко вероятно е останалата част от ръководството да се отнася с необходимата сериозност към този въпрос. Основните **фактори** във връзка с мотивацията/подбудите, които биха могли да доведат до извършване на измама във финансовите отчети, са:

➤ **Дълг** – изследването показва, че нивото на задлъжнялост на фирмата води до по-висока вероятност от решение за измама (Veleish, 1999). В статистическо отношение резултатите показват положителна корелация между дълга и вероятността от измама (Smaili et al., 2009). Факторите, допринасящи за това, включват изпълнение на клаузи от кредитни споразумения или желанието за избягване на предстоящ фалит. По отношение на измамите, свързани с финансовите отчети, много често срещана подбуда (стимул) е влошаването на бъдещите финансови перспективи пред организацията. В такава ситуация ръководството трябва да вземе заем или да получи допълнително финансиране от инвеститорите, което иначе може да не е възможно. Друг често срещан стимул е ситуацията, в която ръководството има финансов интерес в организацията, който би могъл да приеме формата на по-големи бонуси или други финансови облаги. И на последно място, но не и по значение, идват подбудите, свързани с финансови затруднения, които в много случаи водят до извършване на измама.

➤ **Ликвидността** е друг уместен фактор. Изследването установява, че колкото по-слаба е ликвидността на организация-

та, толкова по-висока е вероятността от измама, свързана с финансовите отчети (Kirkos et al., 2007). Тя обикновено се извършва с цел да се представи по-благоприятна картина за положението на фирмата към даден момент – обичайно чрез надценяване на активите на компанията и подценяване на пасивите ѝ. Някои от факторите, допринасящи за това, включват липса на оборотни средства за ежедневната оперативна дейност или превръщането на голям обем вземания в несъбираеми.

➤ **Резултати от дейността** – във връзка с измамите, свързани с финансовите отчети, много често срещана подбуда (стимул) се оказва влошаването на бъдещите финансови перспективи пред организацията. Установена е обратнопропорционална зависимост между вероятността от измама и това доколко успешно функционира организацията (Summers and Sweeney, 1998; Dechow et al., 2011). Причината за това е, че колкото по-слаби са резултатите от дейността, толкова по-силна е мотивацията за извършване на измама, за да се представят по-добри резултати пред заинтересованите страни и да се избегнат негативните последици, асоциирани със слабите резултати от дейността. Някои от факторите, допринасящи за това, включват нереалистични очаквания за печалбата, необходимост от удовлетворяване на очакванията на анализаторите и спадащ пазар. Друга причина би могла да бъде отрицателният ефект от слабите резултати от дейността върху съществени настоящи или бъдещи сделки и операции, например възлагане на поръчки или други бизнес сделки.

➤ **Рационалното обяснение/логическата обосновка** е друг важен фактор при измамите, доколкото то се отнася пряко до лицето, извършващо измамата. Рационалното обяснение включва представянето на извинение от страна на измамника за неговото поведение с помощта на универсалните понятия за доверие и благоприличие.

Едно от най-често срещаните рационални обяснения включва: убеждението, че измамата би могла да бъде оправдана, за да се спаси любим човек (по-висша цел), убеждението, че от никъде не може да бъде получена помощ, неудовлетвореност от професионалната работа и позиция и възгледа, че лицето заслужава повече, отколкото той или тя получава. Нещо повече, Cressey (1950) стига до заключение, че в много от случаите извършителите знаят, че това, което правят, е нередно, но се опитват да го оправдаят рационално с аргумента, че не е незаконно. Други основания за рационално обяснение включват: извинението, че и другите фирми постъпват по този начин; извинението, че въпросната дейност, насочена към измама, ще продължи само за ограничен период, докато нещата се оправят; извинението, че това се прави за доброто на компанията и защитата на интересите на акционерите.

➤ **Възможност.** По отношение предотвратяването на измамните възможности се счита за най-важния фактор, който трябва да бъде взет под внимание. Тя се изразява в способността да се извърши измамното деяние, от началото до края, без то да бъде разкрито. Kelly and Hartley (2010) предполагат, че хората ще се възползват от възможностите, които им се предоставят. Wilson (2007) разглежда елемента „възможност“ като способността да се заобиколи свързаният с измамата контрол. В повечето случаи възможността зависи от неподходящата организационна структура – неефективните процедури, неподходящото разделение на труда и слабият надзор от страна на ръководството откриват възможности за възникването на измами. Kenyon and Tilton (2006) подкрепят това твърдение, като разглеждат как се създават възможности за измама, когато в организацията са налице липса на надзор, слаб контрол или нецелесъобразно разделяне на задълженията. Възможността представлява елементът, който

организациите могат в най-голяма степен да контролират. Оттук и важното значение на превантивните мерки, които не поставят служителите в положение, позволяващо им да извършват измами.

Елементът „възможност“ възниква, когато извършителят установява, че е в ситуация, при която е налице възможност да бъде извършена измама. Lister (2007) подкрепя тази теза, дефинирайки възможността като „кислорода, който поддържа горенето“ – критично важния фактор при извършване на измами, тъй като дори да е налице мотив, той или тя няма да са в състояние да постъпят по този начин без наличието на съответната възможност. Силният контрол в организацията понякога е недостатъчен да предотврати възможността за извършване на измама. Vance (1983) твърди, че в някои случаи ефективността на контрола в организацията е намалена в присъствието на доминиращи лица на ключови позиции като главен изпълнителен директор или главен финансов директор. Podgeveen (2009) твърди, че наличието на възможност за извършване на измами, свързани с финансовите отчети, е по-вероятно при организации, които разчитат на приблизителни оценки и индивидуални преценки, а не на строги правила. Това, от друга страна, прави ролята на контролните структури, като например вътрешната или външната контролна система, много по-важна.

По отношение предотвратяването на измамните, **възможността** се счита за най-важния фактор, който трябва да бъде взет под внимание. Тя се изразява в способността да се извърши измамното деяние, от началото до края, без то да бъде разкрито. Kelly и Hartley (2010) предполагат, че хората ще се възползват от възможностите, които им се предоставят. Wilson (2007) разглежда елемента „възможност“ като способността да се заобикалят свързаните с измамата контроли.

3. Варианти на модела „Тръгълник на измамите“

Вариант на тръгълника на измамите е предложен от Albrecht et al. (2003) под наименованието „модел на скалата на измамите“, където компонентът на рационалното обяснение е заменен от личната почтеност (която включва етиката и ценностите на индивида, които изграждат неговия кодекс на поведение – и степенята, в която той или тя са склонни да се отклонят от тях с оглед постигане на желаните резултати). Учените изразяват съгласие, че често измамата може да е резултат от липсата на морал и почтеност у съответното лице, доколкото етичните норми са заложени в процеса на вземане на решения и извършване на преценки относно въпросните ситуации (Rae и Subramaniam, 2008). С това не се твърди, че не е възможно хората с високи нравствени норми да прибегнат до измами – напротив, това е възможно, но не и при същите условия, както лицата с по-слаб морал (Appelbaum, Shapiro & Molson, 2006). Останалите два компонента – ситуационният натиск и усещането за наличие на възможност остават същите.

Авторите твърдят, че този модел е подходящ по отношение на измамите, свързани с финансовото отчетване, където източниците на натиск са от различно естество и в по-голяма степен предсказуеми – вариращи от настояване за повишаване на печалбите, през позитивни прогнози на анализаторите до увеличаване цената на акциите.

Макар моделът на Cressey да бе подкрепен от различни институции и експерти през годините, той не остава статичен. Wolf и Hermanson (2004) доразвиват теорията, като публикуват т.нар. модел „**гвамант на измамата**“. В новата обща рамка, разработена от авторите, към съществуващите три компонента в първоначалния тръгълник на измамите е добавен нов компонент. Този компонент е „**способност**“.

Основният аргумент за включването му е, че дори при наличието на всички фактори – подбуда, рационално обяснение и възможност – измамникът все пак трябва да притежава необходимите качества и умения, за да извърши измамното деяние от началото до края. Albrecht et al. твърдят, че способността е изключително важен фактор, особено когато става въпрос за дългосрочна и широкомащабна измама. Колкото по-сложна е измамата (и колкото по-дълъг период обхваща), толкова по-способно трябва да е лицето, което я извършва. **Wilson (2007)** счита рационалното обяснение и способността за извършване на деянието като взаимно свързани и оказващи влияние върху останалите елементи в модела.

Съвременни модели, обясняващи възникването на случаи на измама във финансовите отчети, са:

- **3К моделът (3C's model)** за измами. Съгласно този модел, наличието на всеки от трите елемента следва да бъде прието като среда, благоприятстваща измамата, свързана с финансовите отчети. Всяка комбинация между елементите увеличава вероятността и възможността за ръководството да бъде замесено в подобни измамни деяния. Елементите са условия, капиталова структура и избор. (Rezae, 2002).
  - **Модел „Crime“ (престъпление)**. Това е друг структурен модел, който обяснява случаите на измами, свързани с финансовите отчети. Моделът се базира на констатациите на Rezae. Той посочва пет елемента/фактора, които биха могли да обяснят тези измами, обозначени с акронима CRIME – „C“ за готвачи (Cooks), „R“ за рецепти (Recipes), „I“ за стимули (Incentives), „M“ за мониторинг (Monitoring), „E“ за крайни резултати (End results).
- Динев (2012) дефинира разкриването на измамата като процес, свързан с получаване на разбиране за видовете измама и областите, в които тя може да бъде извършена,

разпознаване на индикаторите и проверка с цел определяне дали е била извършена измама. Това представлява и основата на предложения от него модел, известен като „Компасът на Динев“. По-конкретно, „Компасът на Динев“ очертава общата рамка на обхвата /направлението/ на процеса по разкриване на измамата, който по-конкретно включва: съставните елементи на измамата, идентифициране на вида измама, етап, метод за разкриване, индикатори за измама и други.

Друг популярен модел за справяне с измамите в много организации е представен от Albrecht и Albrecht (2003), като той обхваща четири етапа: случай на измама, разследване, мерки и разрешаване. Доколкото моделът стартира след като конкретният случай е настъпил, това е един реактивен модел, при който реакцията се задейства от конкретно събитие – в нашия случай, възникването на измамата.

Теоретичен подход, който се фокусира върху превантивните мерки, е теорията за общо възпиране. Подходът се фокусира върху дейностите, които могат да бъдат разглеждани като противобоедействие на измамата, и съвместния им ефект върху възникването на измами. Теорията се основава върху аргумента, че потенциалните измамници могат да бъдат спрени от извършване на измама посредством използване на контрамерки (Straub, Welke, 1998). Теорията разглежда възпирането като блокиране на действието, имащо за цел измама, посредством използване на страха от наказание, което е един пасивен метод, разчитащ лицата да спазват съответните изисквания. Whitman (2004) разглежда целта на възпирането като осигуряване на отрицателни стимули за възникване на измама в организацията чрез създаване и повишаване на информираността на лицата във връзка с измамата и потенциалните последици от извършването ѝ за нейните извършители. Теорията за общо възпиране се състои от четири градивни блока: възпиране,

превенция, разкриване и предприемане на корективни мерки.

4. Заключение

В обобщение може да се каже, че всички модели, разглеждащи измамите, имат сходни елементи. Различията са в проактивно или реактивно отношение за противобоедействие на измамите. Проактивното отношение, от своя страна, включва перспективно оценяване на риска от измама и непрекъснато текущо наблюдение на приложимите контроли. Това оценяване на рисковете, свързани с финансовите отчети, включва идентифициране на области, които са силно податливи към измама, при което текущото наблюдение се фокусира върху внедрените контроли за превенция и разкриване, с цел ограничаване на риска в областите, идентифицирани по време на оценяването на риска.

Цитирани източници:

Динев, Д., 2006. Икономически измами – част първа, АПИ.

(Dinev, D., 2006. Ikonomicheski izmami – chast parva, API)

Динев, Д., 2012. Икономически измами – част втора, АПИ.

(Dinev, D., 2012. Ikonomicheski izmami – chast vtora, API)

Albrecht, W. and C. Albrecht, 2003. Fraud examination. South-Western, Mason, OH, s. 65.

Albrecht, S., Howe, K. & Romney, M., 1984. *Detering Fraud: The Internal Auditor's Perspective*: Institute of Internal Auditors Research Foundation.

Appelbaum, S.H., Shapiro, B.T., & Molson, J. (2006). Diagnosis and remedies for deviant workplace behaviors. *Journal of American Academy of Business*, 9, 14-20.

- Cressey, D. R., 1950. The criminal violation of financial trust. *American Sociological Review*, 15(6), pp.738-743, December, pp. 1-15. Retrieved from www.JSTOR.org
- Cressey, D. R., 1953. Other People's Money. Montclair, NJ: Patterson Smith, pp. 1-300.
- Daily, C., D. Dalton, A. Cannella, 2003. Corporate Governance: Decades of Dialogue and Data. *Academy of Management Review*. Volume 28, Pages 371-383.
- Davia, R., 2000. Fraud 101. Techniques and Strategies for Detection. Wiley & Sons, Incorporated. ISBN-13: 9780471373094.
- Hooper, M. J., & Pornelli, C. M., 2010. Detering and detecting financial fraud: A platform for action. <http://www.thecaq.org/docs/reports-and-publications/detering-and-detecting-financial-reporting-fraud-a-platform-for-action.pdf>? Retrieved on 2 March 2016.
- Kelly, P. and Hartley, C. A., 2010. Casino gambling and workplace fraud: a cautionary tale for managers. *Management Research Review*, Vol. 33, No. 3, 224-239.
- Merriam Webster Dictionary, 2016. Available at: <http://www.merriam-webster.com/>
- Murdock, H., 2008. The Three Dimensions of Fraud: Internal Auditors. Retrieved on June 01, 2016 from www.emerald.com.
- Rasha, K., & Andrew, H., 2012. The New Fraud Triangle, *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, Vol. 3(3): Retrieved from google.com July 13, 2016.
- Rae, K., and Subramaniam, N., 2008. Quality of internal control procedures: Antecedents and moderating effect on organizational justice and employee fraud. *Managerial Auditing Journal*, 23(2), 104-124.
- Rezaee, Z., 2002. Financial statement fraud. Prevention and detection. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Roggeveen, L., 2009. Are Auditors more alert on fraud. Erasmus University Rotterdam Faculty of Economics.
- Straub, D. W. and Welke, R. J., 1998. Coping with systems risk: security planning models for management decision making, *MIS Quarterly*, (22:4), pp. 441-469.
- Wilson, I., 2007, Regulatory and institutional challenges of corporate governance in Nigeria post consolidation. *Nigerian Economic Summit Group (NESG) Economic Indicators*, April-June, Vol. 12, No 2.
- Wolf, D.T. & Hermanson, D.R., 2004. The Fraud Diamond: Considering the Four Elements of Fraud. *The Certified Public Accountants (CPA) Journal*.
- Whitman, M. E., 2004. In defence of the realm: understanding the threats to information security, *International Journal of Information Management*, (24:1), pp. 43-57.